

SZELLEMI ÉLET A FOGOLYTÁBOROKBAN

TARCZAI BÉLA

Vae victis – hadifogolysors

A mindenkori háborúk kárvallottjai között talán a hadifoglyok voltak a legszerencsétlenebbek. Ők voltak azok, akiket a győztesek az ókorban egyszerűen lebunkóztak, akiket a római hadvezérek a diadalmenetben megszegényítettek, majd rabszolgaként az arénába vagy a gályákra űztek. 1588-ban a „Győzhetetlen Armada” viharok által Skócia partjaira vetett katonáit az angolok jórészt megölték. 1798-ban a campoformioi békekötés után a franciák foglyaikat a marokkói piacon eladták rabszolgának, mert a Direktórium elmulasztotta zsoldjuk kifizetését. Miként a történelmi példák – amelyeket lehetne még bőven sorolni – mutatják, a hadifoglyok a hadvezérek és az alsóbb parancsnokok kénye-kedvére voltak kiszolgáltatva. A 19. század végén mozdult meg először a társadalom lelkiismerete, és nemzetközi egyezmény született a háborúk által bármilyen módon veszélybe sodort emberek védelme érdekében. Ez az 1864-ben megkötött és több ízben kiegészített egyezmény Genfi Konvenció néven ment át a köztudatba, szabályozva a háborúk áldozatairól való gondoskodást, tehát a hadifogolykérdést is. Szellemében a konvencióhoz csatlakozik az 1899-ben megkötött Hágai Egyezmény, amely az emberséges hadviselés szabályait foglalta össze, ugyancsak többszöri kiegészítéssel.

A két egyezmény szövegéből kitűnik, hogy a háborúban a fogolyejtés célja az ellenség hadi potenciájának csökkentése, és csak addig van értelme, amíg a harcok folynak. Ebből következőleg a hadviselő felek a fegyverszünet megkötése után, a legrövidebb időn belül – ez általában 3 hónap – kötelesek foglyaikat hazabocsátani vagy sorsukról megállapodni.

Az egyezmények gyengéje, hogy csak azokra az államokra érvényesek, amelyek a megkötéskor azokat aláírták, vagy később csatlakoztak hozzá. A szovjet hatalom minden korábbi, a cári rezsim idején kötött nemzetközi megállapodást érvénytelennek tekintett, s így nem volt részese a két egyezménynek sem. Ennek ellenére a Szovjetunió az 1941. július 17-i, a svéd kormányhoz eljuttatott jegyzékében kijelentette, hogy kölcsönösség esetén tartani fogja magát az egyezményekhez. Német részről a jegyzékre válasz nem született. Így a szovjet–német háború első hónapjaiban a hadifoglyokat kölcsönösen agyonlőtték.

Az angolszászok az 1945. május 8-án aláírt és a németeket feltétel nélküli megadásra kötelező okmányt úgy értelmezték, hogy a hadifoglyok a Genfi Konvenció betartására sem tarthatnak igényt. Ebből a bizonytalan jogi helyzetből következhetett, hogy a győztesek a fegyverszünet megkötése után milliósámra hurcolták a katonákat a hevenyészett „csillagtáborokba”.¹ A szovjetek ezenkívül tömegesen vitték ki – polgári személyeket is – különféle jogcímenek kényszermunkára.

¹ A hadifogolyzsargon a szabad ég alatti táborokat nevezte így.

Schiroky Sándor: Fogolytábor

Amerikai fogolytábor Nürnberg mellett, 1946-ban

A győztesek a jogi bonyodalmak elkerülése érdekében különféle ügyeskedésekhez folyamodtak a foglyul ejtett milliók státuszának meghatározására. A fegyverszünet után begyűjtött katonákat az angolszászok nem hadifoglyoknak, hanem „lefejezhető elleneséges erők”-nek,² az idegen nemzetiségek esetében „hontalan személyek”-nek³ nevezték. A Nemzetközi Vöröskereszt tiltakozására 1946-ban ezt a kategorizálást megszüntették ugyan, de ezzel a foglyok helyzete semmit nem változott. A Vörös Hadsereg mind a katonai, mind pedig a polgári elhurcoltakat átadta az NKVD-nek,⁴ a Belügyminisztérium alá tartozó szervezetnek.

A foglyokkal egyéb jogtalanságok is történtek. Az amerikaiak 1945 novemberében megkezdtek volna a magyarok hazaszállítását. A zónahatáron a szerelvényeket a Vörös Hadsereg átvette és egyenesen Szibériába irányította.⁵ A nyugati hatalmak egyesített vezérkarának döntése alapján 1945. június-júliusában 700 ezer foglyot – köztük kb. 60–70 ezer magyart, velük sok leventekorú gyereket, adtak át a franciáknak, olyan államnak, amellyel nem voltunk hadiállapotban. Ez a szám talán túl nagyra tűnik. De, ha meggondoljuk, hogy a táborokban minden intézkedést a német lágerfőnökök hajtottak végre,⁶ s ők szívesen rendelkeztek más nemzetiségek rovására, minden érthetővé válik. Sovány vigasz, hogy amikor kiderült, hogy a franciák a rájuk zúdult fogolytömeget megfelelően ellátni és foglalkoztatni képtelenek, az amerikaiak a teljesen legyengült foglyok egy részét visszavették és saját kórház táboraikban helyezték el.

A Szovjetunió Magyarországgal a Genfi Konvenció által előírt hadifogoly-egyezményt soha nem kötötte meg. A magyar foglyok és deportáltak sorsát – főként a hazabocsátás tekintetében – szóbeli kijelentések határozták meg. A teljesség kedvéért említtem meg, hogy Németországgal az 1947. április 23-i moszkvai külügyminiszteri értekezlet kötött megállapodást a hadifogolykérdésben. Ezt a nyugatiak betartották, a Szovjetunió és Lengyelország azonban nem.

Az eddigiekből következik, hogy a második világháború befejezése után keleten és nyugaton fogva tartott, összesen több mint 1 millió magyar, a nemzetközi jog értelmezése szerint jogtalanul fogva tartott kényszermunkásnak minősül.

A nyugati hatalmak foglyaikat 1947. év végéig gyakorlatilag felszabadították. Ez után ki-kí maga dönthette el, hogy haza kíván-e térni vagy sem. Mintegy 100 ezer magyar nyugatról, saját elhatározásából, nem tért haza.

A Szovjetunióból a foglyok és elhurcoltak nagyobb része az 50-es évek végéig hazatérhetett. Szakértők számításai szerint azonban százezres nagyságrendű azoknak a magyar életeknek a száma, amelyekkel a Szovjetunió nem tud elszámolni.⁷

Ha a második világháború utáni jogtalan szabadságkorlátozásról beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az egyéb formákat, amelyek a politikai szempontból veszélyesnek ítélt személyeket fenyegették. Működtek az internáló és a nagyberuházásokat kivitelező KÖMI táborok,⁸ volt Recsk és voltak különleges börtönök. 1950. decemberében a szovjetek által elbocsátott 1200 magyar és német hadifoglyot a miskolci vasútállomásra átirányítottak Kazincbarcikára, ahol 1950-ig dolgoztak a Vegyiművek építkezésén.

² Disarmed Enemy Forces – DEF.

³ Displaced Enemy Personal – DEP.

⁴ Hadifoglyok és Internáltak Főigazgatósága.

⁵ Emiatt a nyugati hatalmak a hazaszállítását leállították.

⁶ A tényleges intézkedés joga a német táborvezetők kezében volt.

⁷ A foglyul ejtett, háborús bűnösneként elítélt, elhurcolt, valamint a fogságban elhunyt, illetve a hazatért személyek száma bizonytalan.

⁸ Közérdekű Munkák Igazgatósága.

A következőkben, amikor a lágerek kultúrájáról beszélünk, nem csupán a fogoly- és kényszermunka-táborokra, hanem a többi szabadságkorlátozó formákra is gondolunk.

A túlélés gondjai

A személyes szabadság elvesztése az egyes emberekre és az emberek különböző csoportjaira más-más hatást gyakorolt. A katonák mindig számoltak a fogságba esés veszélyével, s a háború utolsó szakaszában legfeljebb annyiban próbálták a sorsot alakítani, hogy tudatosan törekedtek nyugat felé, nehogy a félelmetes híru szovjet fogságba kerüljenek. Ez a törekvés nem mindig járt a remélt eredménnyel, mert a hadi helyzetet a vesztesre állt hadseregek már nem nagyon tudták befolyásolni. A málenkij robot trükkjével elhurcoltakat akkor érte a lelki megrázkódtatás, amikor rádöbbenek arra, hogy a vonat kelet felé halad, és rútol becsapták őket. Ezen túl már az egyének fizikai és lelki állapotától függött, hogy az akkor még ismeretlen megpróbáltatásokat hogyan tudják túlélni. A valóságos helyzet felismerésének első óráit a teljes bizonytalanság, a sokszor örületbe és öngyilkosságba torkolló kétségbeesés foglalta el, majd kinek-kinek lelki edzettségétől függően következett a belenyugvás és a kiút keresése. Ez utóbbiban nem kevés helyet kapott a szökés gondolata. Bármennyire is hihetetlennek tűnik, a fogság minden szakaszában elég gyakoriak voltak a szökési kísérletek, s ezek közül jó néhány sikeres is volt. A kockázat óriási volt, mert a fogolytartók a sikertelen szökést keményen megtorolták, nem egyszer halállal büntették, éppen a visszamaradottak okulására. Történt mindez a Genfi Konvenció azon előírása ellenére, ami szerint a szökést legfeljebb fegyelmi úton – ami ebben az esetben bizonyos kedvezmények megvonását jelentette – szabad büntetni.

A fogolyélet egyik legnehezebb szakasza az „utazás”, az út az ismeretlenbe volt. A fogolytartók a kényelemtől, az élelmezésről és egyéb elemi szükségletek kielégítési lehetőségéről csak nagyon felületesen gondoskodtak. Az úti célt nem közölték. Ezt maguk a szállítmányt kísérő katonák sem tudták. Német történészek számításai szerint a gyűjtő-elosztó táboroktól az úti célig átlagosan 23 napig tartott az út. Elképzelhető, hogy a foglyok, de különösen az elhurcolt civilek ezalatt a poklok kínjait élték át.

A túlélés fizikai feltételeiről – élelmezés, ruházat, szállás, egészségügyi ellátás – a fogolytartóknak kellett volna gondoskodni. A Genfi Konvenció előírása szerint a fogolytartó hatalom foglyait ugyanolyan ellátásban köteles részesíteni, mint saját katonáit. A korábban ismertetett jogi megfontolások alapján ilyen szándékot alig lehetett tapasztalni. Sokszor – főként a francia és a szovjet táborokban – a szándék mellett a feltételek is hiányoztak, hiszen ezeket az országokat a háború alaposan tönkretette. Ez a helyzet a foglyokat a túlélés érdekében ügyeskedésre, erőszakosságra és sokszor a bajtársak rovására elkövetett bűnökre, főként lopásra kényszerítette.

A túlélés lelki feltételei jórészt az egyénekben és a spontán szerveződött kisebb baráti, bajtársi közösségekben valósultak meg. Nagyobb esélye volt a túlélésre annak, aki szellemi kapcsolatot tudott teremteni bajtársaival, akire ráragadt a „lágeroptimizmus”, amiben jó adag önbecsapás is volt, és nem utolsósorban az, aki szellemi elfoglaltságot tudott találni, végül pedig, aki nem vesztette el vallásos hitét.

A lelki egyensúly fenntartásában felelőssége lett volna a fogolytartó hatalomnak is, ha betartotta volna a Genfi Konvenció szabályait⁹ a hazával és a családdal való kapcsol-

⁹ A Genfi Konvenció a Svájcban székelő Nemzetközi Vöröskeresztet a táborok felett ellenőrzési joggal ruházta fel.

lattartás megszervezésében, a Vöröskereszt gondozószolgálatának segítségével, védőhatalmi funkciójának ellátásában. Sajnos, ezeknek a kötelezettségeknek a teljesítéséről, főként a legkritikusabb első fogoly-időszakok tekintetében, túl sok jót nem lehet mondani.

Mindezeket el kellett mondanom, hogy világossá váljék, milyen nehéz körülmények között szerveződhetett a lágerekben egy sajátos kultúra, amelynek néhány jelenségét a következőkben kísérlem meg összefoglalni.

Lágerkultúra – lágerfolklor

Azt hiszem, mindenki számára világos, hogy a lágerek népének a túlélésért vívott küzdelmében jelentős szerepe volt a szellemi elfoglaltságnak. A bezártság első időszakában a különböző korú, nemzetiségű, műveltségű és jórészt vadidegen emberek azon vitatkoztak, hogy miért veszett el a háború, s az emberek milliói miért kerültek ilyen megalázó helyzetbe. Később, miután ez a téma kimerült, és újság, megbízható hírforrás és külső kapcsolatok nélkül újra nem tölthető, a szellem más irányokban kereste az elfoglaltságot, a feszültségek levezetésének módját. Ma, amikor az évtizedes hallgatás után az emlékezet legmélyebb redőiből vagy a dugdosott feljegyzésekből előkerülnek és ismertté válnak a táborokban született szellemi alkotások, jogunk van hadifogoly- vagy általánosabb értelemben lágerkultúráról beszélni.

Azt is joggal állíthatjuk, hogy ennek a kultúrának az elemei csaknem teljesen azonosak a békés civil világ kultúrájával, mert a mostoha viszonyok között élelmessé csiszolódott foglyok mind a két égtájon, mindennel foglalkoztak, mindenre vállalkoztak. A konszolidáltabb viszonyok között az emberségesen gondolkodó táborparancsnokok maguk is támogatták az ilyen irányú törekvéseket, annál is inkább, mert ebből némi hasznot is húzhattak, de azért is, mert a szellemileg elfoglalt táborlakókkal kevesebb volt a baj, mint a többiekkel.

A lágerkultúrának messzire nyúló történelmi előzményei vannak. Az irodalomtörténet például számon tartja a nemzet mártírjainak a siralomházból írt búcsúleveleit, a kurucok táboraiiban született nóták megihlették Thaly Kálmánt, 1848/49-ben Kossuth és hadvezérei köré fonódott nimbuszból fakadtak dalok. Apáink elbeszélése szerint az első világháborúban sokat énekeltek a katonák (a másodikban már kevésbé). Ekkor a korabeli divatos operettlágerek, kuplék és kabarénóták is átkerültek a katonai repertoárba, de az operett- és dalszerzők is szívesen használtak fel műveikben katonás motívumokat. Gyóni Géának a krasznajarszki foglyotáborban írt versei a 20-as években népszerűek voltak, a Trianon miatti honfibanatot mintegy megtévezve a hadifogság keserűségével.

A második világháborúban és az utána következett fogolyidőkben kialakult kultúra két síkon figyelhető meg. Az egyik a tudomány által modern folklor körébe sorolható alkotások, a másik a hivatásos művészek munkáinak köre. A visszaemlékezésekből tudjuk, hogy mind keleten, mind nyugaton fogságba kerültek neves művészek, írók, költők, s legtöbbször ott is alkotott, az adott lehetőségek határai között.

Úgy vélem, hogy a lágerkultúra e két eleme nem különíthető el egymástól, mert mindkettő azonos forrásokból táplálkozott, azonos közösségi élményeket fejezett ki, az utóbbi természetesen profi színvonalon.

A lágerkultúra létezésére a tudomány is felfigyelt és jelenségeit elsősorban a lágerköltészet produktumai alapján, néprajzi vonatkozásban kezdte kutatni és értékelni. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén folynak ilyen kutatások, és az első publikációk már meg is jelentek.

*Ringhoffer József festőművész grafikája
Kazinccarcikáról*

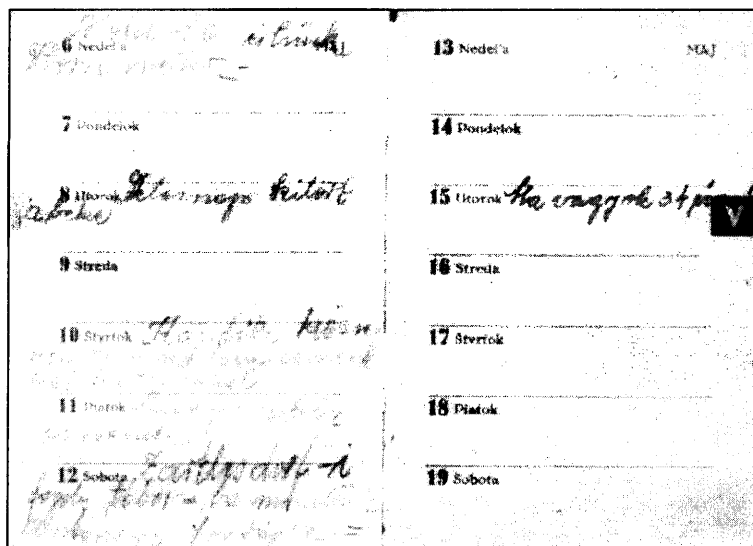
A kutatásban elsőként az a kérdés vetődik el, hogy szabad-e, lehet-e a kényszerű összefüggés viszonyai között létrejött szellemi alkotásokat néprajzi szempontú vizsgálódás alá vetni. Erről Vasvári Zoltán doktorandusz, a téma egyik kutatója ezt írja a *Néprajzi Látóhatár* 2000. évi 3–4. számában, a hadifogolyemlékek néprajzi kutatásáról írt dolgozatában: „...úgy gondolom, hogy az olyan kényszerűen zárt közösségekben, mint a hadifogolytáborok vagy a lágerek, börtönök és kaszárnyák, létrejön egyfajta modern folklór”. Dr. Küllös Imola, a tanszék docense az 1997-ben megjelent *Vallási néprajz* című kötetben,¹⁰ *Kísértő múlt – A sztálini lágerek költészete* egy folklorista szemével című tanulmányában véleményét így summázza: „...a lágerköltészet mind esztétikai minőségét, mind funkcióját, mind pedig terjedési módját tekintve közösségi költészet, modern folklór, amelyet nem művészi színvonala, hanem közösséget teremtő, közös identitást kifejező ereje miatt kell megismernünk és becsülnünk”.

A lágerkultúra kialakulásának mozgatórugóit keresve, Vasvári Zoltán a már említett tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy „...az eredetileg heterogén kultúrájú, de kultúrájuk gyakorlásában akadályoztatott embereket egyfajta önel-

látó típusú, folklór kultúra megteremtésére kényszeríti”. Ehhez annyit kell és lehet hozzátenni, hogy a megszokott intim világából erőszakkal kiszakított embert nem csak a kommunikációs kapcsolatok elvesztése, hanem belső, érzelmi kényszer is feszítette. A megalázottságot, a reménytelenséget és a magányosságot kompenzálni, a személyes érzelmeket valamilyen formában kifejezni kellett, ha nem is mindig a közlés szándékával. Így válhatott a szellemi tevékenység a túlélés egyik tényezőjévé.

Gyűjtőmunkám során – többek között – kezembe került egy füzet, amelybe egyik fogolytársam a menyasszonyának szánt leveleket írta, de soha el nem küldhette, mert posta nem volt. Minden egyes levél megírása után oldódott benne a feszültség, mert – saját bevallása szerint – úgy érezte, hogy nem szakadt meg a kapcsolat a távolban élő, szeretett lényvel. Megkérdeztem olyan volt foglyokat, akik sem azelőtt, sem azután soha egyetlen sort nem írtak le, de a fronton és a fogságban verseket, dalokat költöttek, arról, hogy mi készítette őket a verselésre. Volt, aki azt válaszolta, hogy „csak úgy, magától jött”, volt, aki valamiféle belső kényszert érzett, de magyarázatát nem tudta adni, és volt olyan is, aki humoros, sőt sikamlós verseit társai felvidítására írta, és ahol tehetett, elő is adta.

¹⁰ A Református Teológiai Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója kiadása, 1997.

Egy fogoly noteszlapja

Minden táborban óriási gond volt a papír és az írószerszám hiánya. Ennek áthidalásában mutatkozott meg leginkább a foglyok leleményessége. de leleményességre volt szükség a nagy nehezen megszerzett papírok, füzetek, noteszok dugdosásában is, mert a motozók, érthetetlen módon, allergiások voltak az írott feljegyzésekre, különösen, ha azt el sem tudták olvasni. Az utolsó veszélyt az itthoni szűrő- és fogadó táborokban végzett motozás jelentette, mert az államvédelmi tisztek mohón csaptak le minden írásos feljegyzésre. Mindezek ellenére sok írás hazakerült.

A táborokban született verseket, dalokat, imákat aki tehette lemásolta, vagy megtanulta és itthon leírta. A tulajdonképpeni szerzők így az ismeretlenségbe vesztek, vagy legfeljebb a nevük maradt fenn, de róluk többet nemigen tudunk.

Mint korábban említettem, a mindenkori helyzethez alkalmazkodni tudó foglyok a kultúra csaknem valamennyi területén alkottak, ötleteket termeltek. A verselés volt kétségtelenül a legkedveltebb forma, bár a hangsúlyok a tábori körülmények szerint változhattak. Ahol például az éhezés volt a fő gond, ott az emberek lázasan kezdték irogatni a vágyálmokban létező menüket és gyártották, cserélgették az ételrecepteket. Az egyes táborok között nem volt kapcsolat, tehát nem lehet feltételezni, hogy valahonnan elindított divatról van szó. A receptírás és több más jelenség ugyanabban az időben, spontán módon jelent meg minden táborban keleten éppúgy, mint nyugaton.

Sokan a naplóírásban vagy csupán a napi események egyszerű feljegyzésében oldták fel lelki magányukat, ha hozzájutottak papírhoz, zsebnaptárhoz vagy valamilyen füzethez. Voltak vállalkozó szellemű emberek, akik regényírásra vagy terjedelmes eposz költésére vállalkoztak. (Varga István kézzel írott és grafikákkal illusztrált vígeposzából a Hadifogoly Híradó 2000. évi 2, 4, 6. száma közölt részleteket. Az eposzt Lengyelországban, a Jawiszowice melletti fogolytáborban, *Táborlakók* címmel, 233 oldalon írta a szerző, hozzá a papírt az ukrán táborparancsnok adta.) Több táborban, inkább nyugaton, a táborlakók emlékkönyvet szerkesztettek, s azt minden fogoly aláírta. Ennek szellemi előzménye a volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége gyűjteményében található. Ezt a művészi rajzokkal illusztrált könyvet 2187 fogoly írta alá és ajánlotta Walter Teeuwissen

úrnak, az YMCA¹¹ titkárának, aki 1920-ben kimenekítette őket a Nikolszk-Usszuriszk-i táborból.

A hitélet, a vallásgyakorlás feltételei sokfélék voltak. A Szovjetunió táboraiban nyilván szó sem lehetett egyházi jellegű tevékenységről, bár a foglyok és elhurcoltak között lelkészek is voltak. Viszont az is igaz, hogy az embertelen körülmények között még a korábban közömbös emberek is a hit és a vallás vigasztaló erejét igényelték. 1944 októberében a szovjetek Kárpátaljáról „háromnapos munkára” elhurcolták a 18–50 éves férfiakat. Az emberek útközben, a vagonban egyházi énekeket és az emlékezet mélyebb rétegeiből előkerült s a trianoni nyomorúságra emlékező könyörgéseket énekeltek, mint-ha a csíksomlyói búcsúba mentek volna. Dr. Küllös Imola idézi tanulmányában az ismeretlen szerzőtől származó *Ezer fogoly imája 1944-ben* címen szájhagyományként terjesztett verset. Ennek I. szakasza:

*Ezer fogoly küldi imáját az égbe
Halld meg hát, atyánk, kérésünket végre.
Könyörögve kérünk, szabadíts meg minket,
Rabságban szenvedő, szegény, fogoly néped!*

*Miatyánk, Istenünk, ki fent vagy az égbe,
Őrző szemekkel tekints le ránk végre!*

A nyugati táborokban voltak templomsátrak, templombarakkok, de nem mindig volt lelkész és még kevésbé akadt magyar pap. Az egyes felekezetek közötti különbségek itt hamar feloldódtak és mindegy volt, hogy katolikus vagy protestáns lelkész jelent meg és akármilyen nyelven tartott istentiszteletet, a lelki vigaszra várók odasereglettek. Ahol nem volt se templom, se pap, ott legtöbbször maguk a foglyok gyűltek össze, ahogy ma mondanánk, ökumenikus imára. Különösen a nagy ünnepeken igényelték az emberek a közös ájtatosságokat. Itt és ilyenkor gyakran lehetett könnyező katonákat látni. A foglyok hazamentett emlékei között kézzel másolt imakönyvek és saját szerzeményű imák is találhatóak.

Az említett formák mellett, attól függően, hogy milyenek voltak a tábori körülmények és hogyan fogták fel feladatukat a foglyokat őrző parancsnokok, a foglyok egyéb művelődési és szórakozási lehetőségeket is szervezettek. Mind keleten, mind nyugaton voltak színjátszó csoportok, zene- és énekkarok, volt iskola és könyvtár, időnként filmeket is vetítettek. Módjával ugyan, de szervezettek műsoros előadásokat, koncerteket, színházat és hasonlókat. Ezeknek a műsoroknak az előállításában nagy szerepet kapott a rögtönzés és az emlékezet, hiszen más források nem állhattak rendelkezésre.

A sikerültebb programok nem mindig maradtak a lágerek szűk falai között. Keleten kevésbé, nyugaton gyakrabban adott engedélyt a táborvezetés a műsorok bemutatására a nagyobb nyilvánosság előtt. A dachau-i táborban alakult magyar szórakozóklub például rendszeresen kijárhatott az amerikai katonák müncheni klubjába szórakoztatni a közönséget. A borghorsti angol felügyelet alá tartozó tábor pedagóguslakaiából alakult ének- és zenekar 1946 tavaszán több alkalommal szerepelt önálló műsorral a városban.

A lágerkultúra szerves részét képezik a tábori újságok. Ezek fontos szerepet töltek be, mert – ha igen szűk terjedelemben és primitív technikai kivitelben jelentek is meg – kielégítették a foglyok információéhségét, híreiket hivatalos forrásokból merítették.

¹¹ Young Men's Christian Association – Keresztényen Ifjúsági Egyesület

ték, és hazai híreket is tudtak közölni. A legfontosabb témakör, természetesen, a hazatérés volt. Emellett közöltek verseket, karcolatokat és helyi, tábori eseménybeszámolókat is. Ilyen híradók jelentek meg csaknem minden olyan táborban, ahol nagyobb tömegben és tartósan voltak magyarok. Adataim vannak a Salzburgban, Tumeltshammban, Pockingban, Regensburgban, Unnaban, Ebelsbergben és Dachauban megjelent tábori újságokról. Arról nincs tudomásom, hogy a szovjet táborokban ilyenek megjelentek volna.

A táborok szellemi életének legjelentősebb és legnagyobb terjedelmű szelete a foglyoköltészet volt. Ma már – ismerve e költészet nagy anyagát – állíthatom, hogy a versek és dalok alapján meg lehetne írni a fogság teljes történetét. Ezek a versek esztétikai szempontból nem mérhetők Radnóti Miklós kockás füzetében fennmaradt költeményeihez vagy a klasszikus népköltészet értékeihez. Ma olvasva őket talán sokat veszítettek eredeti érzelmi töltésükből is, mégis fontosak, mert hűen tükrözik sok ezer fogoly akkori lelkiállapotát, érzésvilágát. Megvilágítanak olyan belső vívódásokat, amelyekről ott és akkor beszélni nem lehetett, mégis kikíváncsoltak az emberből, mint egy sóhajzás. Prózában nem lehet ilyen érzelmeket, gondolatokat kifejezni, mert banálisán hatnak. A versekben nem váltak nevetségessé az álmok, a remények, amelyekben bízni nem lehetett. Akik a fogságban verseket, dalokat írtak, nem voltak költők, még csak gyakorlott versfaragók sem (néhány kivételtől eltekintve). Őket a körülmények tették költővé, mondhatni: alkalmi költővé, mert legtöbbször azóta se vett tollat a kezébe. A lágerköltészet gyökere az a rendkívül gazdag népköltészeti, népzenei hagyomány, amelyet minden táborlakó tudata mélyén ismert és amelyre támaszkodott. A következőkben néhány példában mutatom be a lágerköltészet téma- és formavilágát.

A szülői szeretet utáni vágy kifejezője Rózsa Ferenc verse, melynek utolsó néhány sorát idézem:

*Álmaimban mindig otthon járok, mint az árnyék, csendesen,
Körüljáróm a kedves szobákat, s könnyes szemmel álmotok lesem.
Rácsókolom hálám csókját kezeitekre, s aztán búcsúzó,
Csak könnyem marad a párnákon és szívemben a néma fájdalom.
Reggelenként, ha felébredtek s találtok a párnán könnyeket,
Gondoljátok azt, hogy otthon jártam, s imádkoztam értetek.*

Dr. Küllös Imola tanulmányából vettem át a Vorkután 1947-től 54-ig raboskodott Karig Sára versét, amelyről a néprajztudós azt mondja, hogy „a teljesen értelmetlen élethelyzetnek modus vivendije és ars poetikája egyszersmind.”

Sarkövezet

*A költő itt a hóba ír,
mert nincs papír.
És mint a gyémánt megfagyott,
de nem ragyog
a hó, s a szó, mit hóba vés
nagyon kevés.*

*Nem futja már idő, ideg,
az éj hideg,*

*nem futja már a balga hit,
S szavait nem olvassa el senki sem,
mégis üzen.*

*A költő itt a hóba ír,
mert nincs papír.
A jég hátán senki sem él,
kemény a tél.
S a lét csak tárgyi tévedés:
az érv kevés.*

*Ha él, ha vall, ha néha sír,
a hóba ír,
hogy itt is költő – és magyar –
és jót akar,
hogy itt is hinni, írni mer,
hogy írni kell.*

*Ha erre futtok szarvasok,
megálljatok:
Az ember itt a hóba ír,
mert nincs papír.
s a hóba rótt szó nem fehér,
az ón a vér.*

A költészet örök témája, a szerelem viszonylag kevés lágerversben bukkan fel. Ebből a kevésből álljon itt egy példa (Szamos Ede, Tambov 1946 október):

Álom

*Nagyon szeretnék egyszercsak meglátni,
Egy pillanatra a lelkeddé válni,
Gondolatoddá, az érzéseddé lenni,
Ami Te vagy, mindent magamévá tenni.*

*Lennék a bánat könnyeid mögött,
Mosolyodban lennék örömöd,
Lennék a vágyad, kétséged, szerelmed,
Lennék a Benned rejtőző sejtelmek.*

*Lennék kísértő, titkos álmod,
Reggel, ébredéskor első sóhajtásod.
Lennék az egész, Benned forró élet,
Egyszer önmagamból láthatnálak téged.*

*Átrepülnék a drótkerítés felett,
Álmodni egy szebb életről Veled.
Megálmodtam: nem lesz drótkerítés,
Álommá szépül majd minden szenvedés.*

Az éhezés, de főként a kenyérhiány keserves időszakában sok vers született a kenyérről. Ekker Dezső *A kenyér balladája* című verséből idézem az utolsó sorokat:

*Megállj bicska, csak egy percre, még itt az alkalom.
De hiába, áll a hús rész, mint megannyi siralom.
Egyik kisebb, mint a másik, bárhogy is forgatom,
Felülről is, alulról is, bármelyik oldalon.
Mégis, ez itt nagynak látszik, bár most jönne a lapom.
Rossebet jön, ugye tudtam, a legkisebbet én kapom.
Méricskéljük, szopogatjuk, félóránként egy nyelet.
Melyik jobb, mit harapjak, vajon héjat vagy belet?
Minden csöppnyi morzsa után megnyalni a tenyeret,
Így tanultuk Westlagerben becsülni a kenyeret.*

A versek a mindennapi valóságról, az éhezésről, hidegről, a földbevájt gödrökről és – mindenekelőtt és mindenekelőtt az otthonról, a honvágyról, a hazatérésről szólnak. De megjelennek a családi ünnepek, a feleség névnapja, a gyerek születésnapja és a nagy ünnepek, a karácsony és a húsvét is. Antalffy István Bulovenkán 1948 karácsonyán írta:

Csak egy gallyacskát

*Nem kell naptár, úgysis tudom, mi van ma.
Rég számoltam: még húsz nap, tizenöt...
és most... állok a szűk falak között,
és úgy fojtom a könnyeket magamba.*

*Nincs karácsonyfa, gyertyák sárga fénye,
anyám szívének drága melege,
szívemben él már csak a szép rege:
régmúlt karácsonyok angyalzenéje.*

*...Csak egy fenyőgallyacskát küldenétek
a fenyőről, amely alatt ma álltok,
amelyről gyertyák fénye hull reátok,
amely alatt ma rólam is beszéltek.*

*Csak egy gallyacskát! Egy, csak egy kis ágat,
s már nem érezném egyedül magam!
De így... karácsony éjszakája van,
egyedül vagytok, szemem könnybe lábad.*

Meg-megcsillan a versekben némi keserű humor is. A következő verset, amelyből részletet idézek, Mainzban költötte egy ismeretlen magyar, s azt egy adatközlőm énekelte magnóra:

*A dajcslandi hajbartolás vége felé jár,
a sok ungar jugendokra hazamenés vár.
Hátra vannak még a krumplis baderok,
jaj, de sokszor mondták ránk, hogy schlechte ungarok.*

*De mi azt már elfelejtjük, mert hazamegyünk,
ne adj' Isten, hogy Dajcslandba visszakerüljünk.*

A dalocska bizonyára a leventék körében születhetett és még szellemesnek mondható célzást is rejt magában arra a viszonyra, ami a krumplitolvaj fiúk és a gazdák között kialakult. A keverék nyelv is jellemző, mert akkoriban elkerülhetetlen volt, hogy a foglyok a német környezetben fel ne szedjenek egyes német kifejezéseket.

Végül idézek egy harsányi parasztfiú versfűzéréből egy versszakot, amelyet a Lili Marlen dallamára énekelt – a tetüről:

*Száz kezem is volna, ujjakkal tele,
Az is kevés volna, vakarni vele.
Átvakarom az éjszakát,
Letépek inget és gatyát,
Úgy vakarom tovább,
Úgy vakarom tovább.*

A lágerkultúra szerves részét képezik a hivatásos írók, költők, művészek munkái is. A foglyok és kényszermunkások begyűjtésében a győztesek nem voltak válogatósak. Az egyszerű emberek mellett fogságba estek a polgári élet kiválóságai, egyetemi tanárok, írók, művészek és más tehetséges emberek is. Ők voltak azok, akik a helyzetet leg hamarabb felismerték, és nem csupán saját maguk, hanem fogolytársaik testi-lelki egyensúlyának fenntartása érdekében szervezkedtek. Ahol erre mód adódott – elsősorban nyugaton – iskolákat, ének- és zenekarokat, színjátszó és képzőművész köröket hoztak létre, közben maguk is alkottak. Az alkotó tevékenység értelmét nem csupán a lelki feszültségek oldása jelentette, hanem az az egyszerű tény is, hogy a munkák értékesíthetőek lettek. A vevők főleg az örök, a tiszték és alkalmilag azok a civilek voltak, akikkel a foglyok kapcsolatba kerültek. Ha felbukkant a táborban egy festő-rajzoló képességgel megáldott fogoly, az hamar kapott megrendeléseket. Az örök rendszerint saját magukat vagy a zsebben őrzött fényképekről hozzátartozóikat rajzoltatták, festették. Az ellenszolgáltatás némi élelem, cigaretta, rajzoló- és festőeszközök beszerzése és itt-ott szabaddabb mozgás volt. A művészek szabad idejükben bajtársaikat, a tábor és környezetét és a táborélet eseményeit is megörökítették.

A fogolyélet emlékei máig sem halványultak el azokban, akik azokat átélték. Sokan utólag, itthon festették, rajzolták meg élményeiket, mint ahogy mások utólag írásos visszaemlékezésekben foglalták össze mindazt, amit átéltek.

A hazatérés sokak számára nem jelentette a várva várt szabadságot. Rájuk itthon Buda-Dél, Kistarcsa, Recsk, Kazincbarcika, Tiszalök és még sok más internáló és munkatábor várt. Akik tehették, itt is rajzolgattak, festettek, bár munkáikat ezekben a táborokban is rendszerint elkobozták. A Miskolci Galéria 1999 májusában a fogolytáborokban és a táborokról készült művészi alkotásokból kiállítást rendezett.

Végezetül engedtessek meg nekem, a magam mentségére elmondani, hogy mindannak, amit leírtam, jó részét magam is átéltem, tehát módomban van a dolgokat „belülről” nézni és értékelni. Alkalmam volt megismerni a bayreuthi, a kulmbachi és a hírhedt Bad Kreuznach-i csillagtáborokat, a ootiersi francia haláltábor és nagy szerencsével kerültem át a bolbeci amerikai kórháztáborba. Voltam tolmács a táborparancsnok mellett, ministráns a német tábori lelkész mellett ugyancsak Poitiers-ben, énekeltem Bolbecben a magyar művészcsoporthoz és karóval felfegyverkezve őriztem éjszakánként Mailly le Camp tábori rendjét. Számomra ezek a megbízások jelentették a túlélés reményét.

GEISTLICHE BESCHÄFTIGUNGEN IN DEN GEFANGENENLAGERN

Die Siegermächte nahmen um den zweiten Weltkrieg, vor und nach der Kapitulation mehr als 1 Million von ungarischen Soldaten, Jugendlichen und Zivilisten gefangen, und hielten sie in Westen und Osten, in verschiedenen Lagern fest. Ein Drittel der Gefangenen gerieten westliche und zwei Drittel in östliche Gefangenschaft.

Die Beschlüsse der Haager Landkriegsordnung und der Genfer Konvention, wonach die Gefangenen umgehend entlassen werden sollten, erfüllten sich nicht. In dieser Lage, und weil die Gefangenen unter unmenschlichen Umständen leben und arbeiten mussten, ihre grösste Sorge war die Zeit der Gefangenschaft überstehen zu können. Zu den Faktoren, die Leben und Ergehen grundsätzlich beeinflussten, gehört – unter anderen – die psychische Widerstandskraft, die sie am meisten durch geistige Tätigkeit stärken konnten. Die, aus der Gefangenschaft nach Hause geschmuggelten Manuskripte bestätigen, dass die Gefangenen auf allen Bereichen der bürgerlichen Kultur tätig waren. Nach der Systemveränderung merkte auch die Wissenschaft, vor allem die Ethnografie, diese Erscheinung auf, und fing an die Dokumente zu sammeln, bewerten und erschliessen. So wurde festgestellt, dass in der Gefangenschaft eine eigenartige Kultur, darin eine moderne Volklore entstand, die nicht wegen ihres künstlerischen Niveaus, sondern wegen ihrer Aussagekraft, Gemeinschaft schaffen der Fähigkeit, des Ausdrückens der Identität zu kennenlernen und Schätzen ist.

Die Studie macht einen Überblick über die Erscheinungsformen der Lagerkultur, schildert die inneren Motive, die die Gefangenen zum Schaffen trieben, um die Leere zu füllen, das Lebenswillen zu stärken und sich geistig zu beschäftigen. Sie stellt durch mehrere Beispiele die Mannigfaltigkeit dieser Kultur, dar. Letzten Endes betont sie, dass nicht nur die Gedichte, Lieder, Zeichnungen usw. der einfachen Gefangenen, sondern auch die Werke von den Berufskünstlern – die sich vollumfänglich in den Lagern befanden – zu Lagerkultur gehören. Sogar, zu Lagerkultur sind zu zählen auch die Werke, die nach dem Krieg, im Lande, in den Internierten- und Zwangsarbeitslagern und in den Sonderzuchthäusern der politischen Häftlinge entstanden.

Béla Tarczai